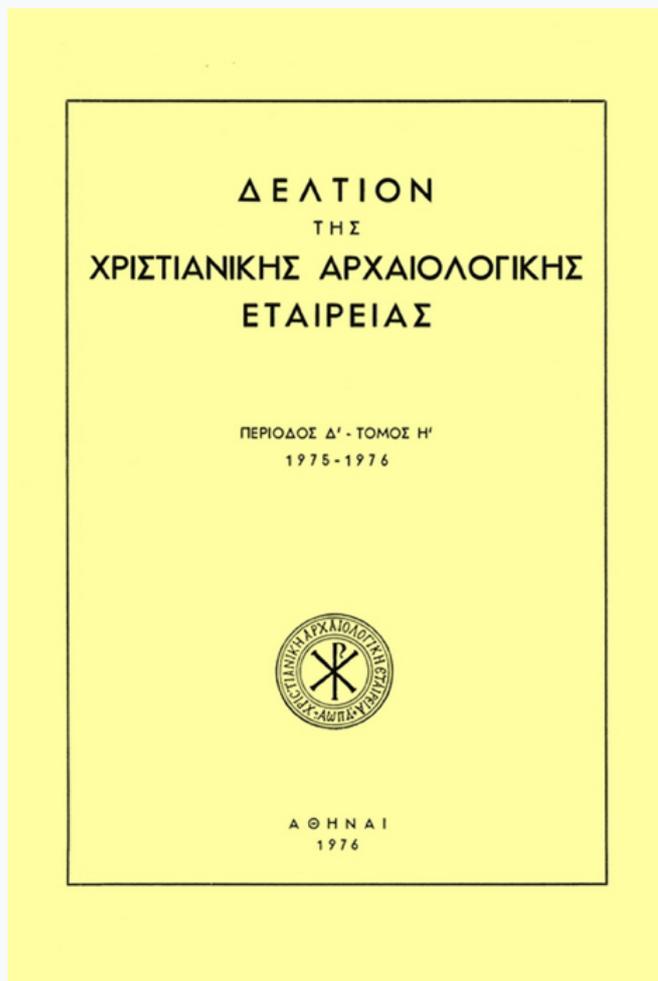

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 8 (1976)

Δελτίον ΧΑΕ 8 (1975-1976), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Βίκτωρα Λάζαρεφ (1897-1976)

Ένα άγνωστο χειρόγραφο του κωδικογράφου
Ιωάσαφ και οι μικρογραφίες του: το ψαλτήριο
Christ Church Arch. W. Gr. 61 (πίν. 100-104)

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.856](https://doi.org/10.12681/dchae.856)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (1976). Ένα άγνωστο χειρόγραφο του κωδικογράφου Ιωάσαφ και οι μικρογραφίες του: το ψαλτήριο Christ Church Arch. W. Gr. 61 (πίν. 100-104). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 8, 179-198. <https://doi.org/10.12681/dchae.856>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ένα άγνωστο χειρόγραφο του κωδικογράφου
Ιωάσαφ και οι μικρογραφίες του: το ψαλτήριο Christ
Church Arch. W. Gr. 61 (πίν. 100-104)

Παναγιώτης ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 8 (1975-1976), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Βίκτωρα Λάζαρεφ (1897-1976) • Σελ. 179-198

ΑΘΗΝΑ 1976

ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΥ ΙΩΑΣΑΦ
ΚΑΙ ΟΙ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ :

ΤΟ ΨΑΛΤΗΡΙΟ CHRIST CHURCH ARCH. W. GR. 61

(ΠΙΝ. 100 - 104)

Στή μνήμη τοῦ Στεφάνου Μαλικοπούλου

Μία ἀπὸ τὶς συλλογὲς βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ποῦ, ἐνῶ περιέχουν ἀξιόλογους ἱστορημένους κώδικες, δὲν ἔχουν ἐπισύρει ὅσο θὰ ἔπρεπε τὴν προσοχὴ τῶν εἰδικῶν, εἶναι αὐτὴ ποῦ ἐκληροδότησε στὸ Κολλέγιο Christ Church τῆς Ὁξφόρδης ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Καντερβουρίας William Wake (1657 - 1737)¹. Τὸ χειρόγραφο τοῦ Christ Church, μὲ τὸ ὁποῖο θ' ἀσχοληθοῦμε στὴν σύντομη αὐτὴ μελέτη, περιέχει τρεῖς μόνο μικρογραφίες, ποῦ κι αὐτὲς δὲν σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση. Παρουσιάζει ὅμως ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένο καὶ προέρχεται ἀπὸ γνωστὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς Βασιλεύουσας².

Στὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τοῦ Christ Church College ποῦ ἐδημοσίευσε πρὶν ἀπὸ ἑκατὸν δέκα χρόνια ὁ G. W. Kitchin, τὸ Ψαλτήριο ποῦ φέρει τὸν ἀριθμὸ 61 χρονολογεῖται ἀορίστως στὸν 13ον αἰῶνα³. Κι ὅμως, στὸ τελευταῖο φύλλο του, ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τοῦ

1. Ἡ βιογραφία τοῦ Wake ἀπὸ τὸν N. Sykes (William Wake, Archbishop of Canterbury, I - II, Cambridge, 1957) δὲν ἀναφέρει λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τῶν χειρογράφων καὶ τὶς συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες περιήλθαν στὴν κατοχὴ του.

2. Τὸ χειρόγραφο ἐμελέτησα τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1974, κατὰ τὴν διάρκειά τριμηνῆς παραμονῆς στὴν Ὁξφόρδη μὲ ὑποτροφία τοῦ Ἄθλου Ὁθωνος καὶ Ἀθηνᾶς Σταθάτου. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν Διοίκησιν καὶ τὸν Βιβλιοθηκάριο τοῦ Christ Church College, ποῦ μοῦ ἐπέτρεψαν τὴν δημοσίευσή τοῦ χειρογράφου, καθὼς καὶ τὸν Assistant Librarian κ. John Wing, ποῦ διηκούλυε μὲ κάθε τρόπο τὴν ἐργασία μου στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Κολλεγίου. Οἱ δημοσιευόμενες φωτογραφίες ὀφείλονται στὸ Φωτογραφικὸ Τμήμα τῆς Βοδληϊανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης. Τὸ φ. 222β φωτογραφήθηκε μὲ ὑπεριώδεις ἀκτίνες.

3. G. W. Kitchin, Catalogus codicum mss. qui in Bibliotheca Aedis Christi apud Oxonienses adservantur, Oxonii, 1867, σ. 26 - 27. Πρβλ. A. Rahlfs, Verzeichniss der griechischen Handschriften des Alten Testaments, Berlin, 1914, σ. 175 - 176.

κειμένου, υπάρχει βιβλιογραφικό σημείωμα, που αναφέρει την ημερομηνία αποπερατώσεως της αντιγραφής — την 21η Ιανουαρίου του έτους 6899 από κτίσεως κόσμου, που αντιστοιχεί με το 1391 από Χριστού —, και το όνομα του γραφέως, που δεν είναι άλλος από τον χαλκέντερο μοναχό και κατόπιν ηγούμενο της κωνσταντινουπολιτικής Μονής των Όδηγών Ίωάσαφ, του οποίου πάνω από τριάντα χειρόγραφα είναι γνωστά, γραμμένα μεταξύ του 1360 και του 1406, έτους του θανάτου του⁴. Το βιβλιογραφικό αυτό σημείωμα, μισοσβησμένο σήμερα, διαβάζεται αρκετά εύκολα με την βοήθεια υπεριωδών ακτίνων (πίν. 103) :

Θ(εο)υ̅ τὸ δῶρον κ(αί) Ίωάσαφ πόνος +
 Χ(ριστ)ῆ [δί]δου μογήσαντι τεήν πολύολβον ἀρωγῆν +
 ἔτους ,ζω
 ηθ' ἰνδ(ικτιῶνος) ιδ'
 μηνι ἰα<ν>
 νοναρίῳ
 κα' ἡμέρ(α)
 Σα[ββάτῳ]

Ἡ διατύπωση αὐτὴ ἀπαντᾷ πολὺ συχνὰ σὲ βιβλιογραφικὰ σημειώματα χειρογράφων ποὺ γράφτηκαν στὴν Μονὴ τῶν Όδηγῶν, καὶ εἰδικότερα σὲ κώδικες ποὺ ἀντέγραψε ὁ Ίωάσαφ⁵.

Πρὶν προχωρήσωμε στὴν ἐξέταση τῶν μικρογραφιῶν, θὰ περιγράψωμε μὲ συντομία τὸν κώδικα, συμπληρώνοντας καὶ διορθώνοντας σὲ ὠρισμένα σημεῖα τὸν Kitchin⁶.

4. Μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο, ἀπὸ ὅπου βγήκε τὸ χειρόγραφό μας, ἀσχολήθηκε διεξοδικὰ ὁ Καθηγητὴς Λίνος Πολίτης : L. Politis, Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Όδηγῶν, BZ, 51, 1958, σ. 17 - 36, 261 - 287. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Ίωάσαφ βλ. τὶς σ. 19 καὶ 26 - 36. Πρβλ. ἐπίσης τὴν μονογραφία τοῦ H. Hunger, Johannes Chortasmenos (ca. 1370 - ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Einleitung, Register, Prosopographie, Text, Wien, 1969, σ. 111, 193 - 194, ὅπου δημοσιεύεται ἐπίγραμμα ποὺ μᾶς δίνει τὴν ἡμερομηνία τοῦ θανάτου τοῦ Ίωάσαφ (1η Νοεμβρίου 1406), καθὼς καὶ τὴν μελέτη τοῦ G. M. Prochorov, A Codicological Analysis of the Illuminated Akathistos to the Virgin (Moscow State Historical Museum, Synodal Gr. 429, DOP, 26, 1972, σ. 237 - 252, ὅπου ἐπισημαίνεται ἓνα τετραεὺς ἀγγελο τοῦ 1371, γραμμένο ἀπὸ τὸν Ίωάσαφ, καὶ τοῦ ἀποδίδονται τρία ἀκόμη χειρόγραφα, ποὺ σώζονται σὲ ρωσικὲς βιβλιοθηκὲς. Γιὰ τὴν Μονὴ τῶν Όδηγῶν βλ. R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. 1ère partie, Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique, III. Les églises et les monastères², Paris, 1969, σ. 199 - 207.

5. L. Politis, ἔ. ἄ., σ. 19, 27 - 33.

6. Εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς κ. Α. Πολίτη, Α. Βρανούση καὶ Γ. Παπαδημητρίου γιὰ τὶς ὑποδείξεις τους.

Περγ. 28 × 16,5 εκ. φφ. 222 στ. 19 - 20 έτ. 1391

Ψ α λ τ ή ρ ι ο ν

Περιεχόμενα :

φ. 1α Πασχάλια τῶν ἐτῶν 6812 - 6818 (= 1404 - 1410), γραμμένα ἀπὸ δεῦτερο χέρι⁷.

φ. 1β Ὀλοσέλιδη μικρογραφία : Ὁ Δαβὶδ ἔνθρονος.

φφ. 2α - 102α Ψαλμοὶ 1 - 76, χωρισμένοι σὲ δέκα καθίσματα, ποὺ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τροπάρια καὶ εὐχές. Τὸ κείμενο εἶναι ἀκέφαλο καὶ ἀρχίζει μὲ τὸ ἐδάφιο 5 τοῦ β' ψαλμοῦ.

φφ. 102β - 103α Δύο ὀλοσέλιδες μικρογραφίες : Ἡ Θεοτόκος παρουσιάζει ἕναν μοναχὸ στὸν ἔνθρονο Χριστό.

φφ. 104α - 207β Ψαλμοὶ 77 - 150, χωρισμένοι σὲ δέκα καθίσματα, ἀκολουθούμενα ἀπὸ τροπάρια καὶ εὐχές.

φφ. 208α - 222β Οἱ ἐννέα ᾠδές. Ἡ πρώτη ᾠδὴ τοῦ Μωϋσέως καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς δευτέρας (Δευτ. λβ' 1 - 4) ἔχουν ἐκπέσει.

φ. 222β Βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα.

Τὸ χειρόγραφό μας ἀνήκει στὴν σπάνια κατηγορία τῶν ψαλτηρίων, ὅπου μετὰ ἀπὸ κάθε καθίσμα ἀκολουθοῦν στιχηρὰ καὶ εὐχές πρὸς τὸν Κύριο, ποὺ διαιροῦνται ἐπίσης σὲ εἴκοσι καθίσματα⁸. Στὴν ἴδια κατηγορία ἀνήκουν λ.χ. οἱ κώδικες Vat. Pal. gr. 288⁹, Vat. gr. 778¹⁰, Ἀγ. Σάββα 409¹¹ καὶ Μεγάλου Μετεώρου 11¹².

Τὸ χειρόγραφο περιεῖχε ἀρχικὰ 30 τετράδια, ἀριθμημένα στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος. Τὸ 14ο (φφ. 99 - 103) ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι μόνο φύλλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα ἔχει ἐκπέσει. Τὸ 28ο τετράδιο λείπει ὀλόκληρο. Θὰ πρέπει νὰ ἦταν δισσό. ἐκτὸς ἂν περιεῖχε, μετὰ ἀπὸ τὸ κ' καθίσμα στιχηρῶν καὶ εὐχῶν καὶ τὸν 151ο ψαλμὸ, καὶ ἄλλες εὐχές καί, ἐνδεχομένως, μικρογραφίες πρὶν ἀπὸ τὸν ἰδιόγραφο ψαλμὸ καὶ τὴν πρώτη ᾠδὴ. Στὸ πρῶτο καὶ

7. Ὁ Kitchin ἀναφέρει ἐσφαλμένα, ὅτι περιέχονται τὰ πασχάλια τῶν ἐτῶν 6812 - 6815.

8. Βλ. σχετικὰ R. Devreesse, Introduction à l'étude des manuscrits grecs, Paris, 1954, σ. 193.

9. H. Stephenson Sr., Codices manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae, Romae, 1885, σ. 162.

10. R. Devreesse, Codices Vaticani graeci, III, in Bibliotheca Vaticana, 1940, σ. 293.

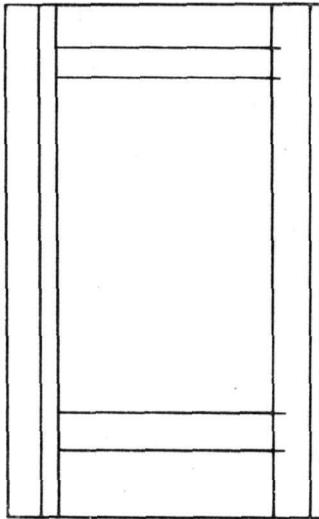
11. Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Περτροπόλει, Β', 1894, σ. 528.

12. Ν. Βέη, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Α', Ἀθήναι, 1967, σ. 15.

τελευταίο φύλλο του τελευταίου τετραδίου έχει γραφή κατά λάθος ή ένδειξη λα' αντί λ'.

Χάσματα υπάρχουν μετά τα φύλλα 1, 7, 15 (από ένα φύλλο), 30 (2 φύλλα), 44, 58, 99 (από ένα φύλλο) και 207 (το 28ο τετράδιο και το πρώτο φύλλο του 29ου τετραδίου). Το επάνω μέρος του φ. 104 έχει κοπή. Έξι φύλλα (τα υπ' αριθμόν 4, 5, 138, 140, 141 και 165) έχουν αντικατασταθῆ με χάρτινα. Στα φφ. 5 και 140 διακρίνεται υδάτινο σημείο, ανάλογο πρὸς τὴν ζυγαριά του ἔτους 1473, πού εἰκονίζεται στο λεύκωμα τῶν D. καὶ J. Harlfinger, Wasserzeichen aus griechischen Handschriften, I, Berlin, 1974 (Balance 32).

Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο μὲ καστανόξανθη μελάνη. Κόκκινες στιγμές, διαμέτρου περ. 0,25 ἐκ., χωρίζουν τὶς φράσεις. Μὲ κιννάβαρι εἶναι ἐπίσης γραμμένα τὰ ἀρχικὰ τῶν παραγράφων καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ψαλμῶν στὴν ᾠα. Τὰ ἀρχικὰ φέρουν συχνὰ φυτικὸ διάκοσμο (πίν. 104). Ἡ περιγραμμένη εἶναι σκεπασμένη στὴν ἐχέτριχη πλευρὰ μὲ λεπτὸ στρώμα ἀπὸ ἀλεύρι ἀνακατεμένο μὲ ἀλάτι, πού ἔχει φθορῆ σὲ ὀρισμένα σημεία¹³. Στὴν πλευρὰ αὐτὴ εἶναι χαραγμένη ἢ χαρακωσὴ :

Ἡ στάχωση ἀποτελεῖται ἀπὸ ξύλινες πινακίδες, ντυμένες μὲ βαθυκάστανο δέρμα. Καὶ στὶς δύο ὄψεις ὑπάρχει ἔντυπο κόσμημα ἀπὸ τριπλῆς γραμμῆς, πού τέμνονται διαγωνίως μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο.

13. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν σύσταση τοῦ μείγματος ὀφείλω στὸν Mons. P. Carnart.

Κατὰ τὴν στάχωση τὸ χειρόγραφο ξακρίσθηκε πολὺ στὰ πλάγια. Ἀρχικὰ οἱ διαστάσεις του θὰ ἦταν περίπου $28 \times 20,5$ ἐκ.¹⁴. Ἡ στάχωση θὰ ἔγινε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. : Στὸ φ. 141α εἶναι γραμμένο σὲ δύο στίχους ἀπὸ ἀδέξιο χέρι τοῦ 17ου αἰ. τὸ ἀλφάβητο. Τὸ ο, στὸ τέλος τοῦ πρώτου στίχου, ξακρίσθηκε κατὰ τὴν στάχωση ποὺ εἶναι, κατὰ συνέπειαν, μεταγενέστερη ἀπὸ τὰ σημειώματα αὐτά.

Σώζονται οἱ ἀκόλουθες σημειώσεις, γραμμένες ἀπὸ ἀδέξια χέρια τοῦ 17ου αἰ. :

+ Τὸν βηβληρον ἦνε του μονάστιου ηνε | + ηερομόναχος καὶ πνευματικός του σοτηρος Χ(ριστο)ῦ | ευχαιστε ηπερ εμο αγη πατεραις και σιχοραιοτε με | τον αμαρτολον ωτι αμαθις (ἐσωτερικὴ ὄψη προσθίας πινακίδος σταχώσεως).

κῆρη ο Θεος εμων ος θαναστων το ονομα σ[ου] (φ. 112α).

Κοστάτης μοναχὸς τῆς μητροπόλεος | καντηλαυτης ετος ,αχ'ις' (= 1696) (φ. 134β).

Τὸ ἀλφάβητο σὲ δύο στίχους (φ. 141α).

πεντε παπαδες καρτερού|σαν μηα ορηθα φοιμέ|ρη (φ. 166α).

ετουτο το ψαλιτρον γινε το αγηου σωτειρον καὶ οηης|το παροι ναχη τὴν καταρ(α) του τρηακωσίου τη θεο|φορ[ων] πατ<ρ>ερον (φ. 202α).

αδαμ ἐχρημάτισε ἡ τοῦ ξοιλου ἀπόγεσις πάλε εν εδεν (φ. 217β).

Τημοιατε καὶ λογιατα|τε καὶ πάσις τημις καὶ | φρονήσεος . . . (φ. 222β).

Ἀπὸ τὸ σημεῖωμα τοῦ φ. 134β προκύπτει, ὅτι τὸ χειρόγραφό μας βρισκόταν ἀκόμη στὴν Ἀνατολὴ τὸ 1696, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὰ σημειώματα τῆς σταχώσεως καὶ τοῦ φ. 202α, ἀνῆκε σὲ μιὰ ἐκκλησία ἢ μονὴ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος.

Οἱ μικρογραφίες (πίν. 100 - 102) σώζονται σὲ κακὴ κατάστασι καὶ ἡ μία πλευρὰ τους ἔχει ξακρίσθῃ κατὰ δύο περίπου ἑκατοστά. Ἡ παράστασι τοῦ φ. 1β εἶναι σχεδὸν τελείως ἀπολεπισμένη. Σοβαρὲς ἀπολεπίσεις στὸ κατώτερο ἰδίως τμῆμα τῆς παρουσιάζει ἡ μικρογραφία τοῦ φ. 103α, ἐνῶ καλύτερα σχετικῶς διατηρεῖται ἡ εἰκόνα τοῦ φ. 102β.

14. Ἄν ἡ μικρογραφία τοῦ ἐνθρόνου Παντοκράτορος στὸ φ. 103α εἶναι συμμετρικὴ σύνθεσι, τὸ πλάτος τῆς θὰ ἦταν μεγαλύτερο κατὰ 2 περίπου ἐκ. Τὸ περιθώριο ἔχει πλάτος 1,5 - 2 ἐκ., συνεπῶς τὸ φύλλο θὰ εἶχε πλάτος $16,5 + 3,5/4 = 20/20,5$ ἐκ.

Και στις τρεις μικρογραφίες ή παράσταση προβάλλεται πάνω σε χρυσό κάμπο και περιβάλλεται από πλαίσιο, πού κοσμεῖ κόκκινος σπειρομαϊανδρος πάνω σε βάθος χρώματος ὄχρας¹⁵.

Στὴν προμετωπίδα τοῦ κώδικος, στὸ φ. 1β (πίν. 100), εἰκονίζεται, σύμφωνα με ἀρχαία συνήθεια, ὁ συγγραφεὺς τοῦ κειμένου πού ἀκολουθεῖ. Καθισμένος σὲ ξύλινο θρόνο με κάμπυλο ἐρεισίνωτο, εἶναι στραμμένος δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ καὶ γράφει σὲ βιβλίο ἀκουμπισμένο στὰ γόνατά του. Ἡ μικρογραφία εἶναι πολὺ ἀπολεπισμένη καὶ δὲν σώζεται ἢ ἐπιγραφή, πού θὰ ἐδήλωνε ποιὸ εἶναι τὸ εἰκονιζόμενο πρόσωπο. Δὲν ὑπάρχει ὁμως ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Δαβίδ, μιὰ καὶ στὸ βιβλίο πού κρατᾶ, εἶναι γραμμένη ἢ ἀρχὴ τοῦ Ψαλτηρίου :

[M]ΑΚΑ|ΡΙΟΣ Α|ΝΗΡ ΟC = [ΟΥΚ ΕΠΟΡΕΥ]|ΘΗ ΕΝ Β[ΟΥ]|ΛΗ ΑCΕ[ΒΩΝ]

Ὁ Δαβίδ φορεῖ κόκκινο ποδῆρη χιτῶνα, λαδί σκοῦρο ἱμάτιο καὶ τραπεζοειδὲς στέμμα με τριγωνικὴ προεξοχή. Φωτοστέφανος ἀπὸ δύο ὁμόκεντρος κύκλους περιβάλλει τὸ κεφάλι του. Ὁ θρόνος καὶ τὸ ὑποπόδιο εἶναι χρώματος καφέ, με χρυσοκοντυλιές. Στὸ κάτω μέρος τοῦ πλαισίου ὑπῆρχε στὴν θέση τῆς σπείρας ἐπιγραφή, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται ἐλάχιστα γράμματα :

ΓΟΥ   ΩC . Υ

Ὁ Δαβίδ εἰκονίζεται συνήθως στὴν ἀρχὴ τοῦ Ψαλτηρίου παίζοντας λύρα. Σπανιότερα γράφει, στέκεται ὀρθὸς κρατώντας τὸ Ψαλτήριον, ἢ παριστάνεται ἀνάμεσα σὲ προσωποποιήσεις τῆς Σοφίας καὶ τῆς Προφητείας ἢ ἐνῶ δέχεται ἓνα εἰλητάριο ἀπὸ τὴν *χεῖρα Θεοῦ*¹⁶. Οἱ ἀρχαιότερες σωζόμενες ἀπεικονίσεις τοῦ Δαβίδ ἐνῶ γράφει, κατὰ τὸν τύπο τοῦ ἀρχαίου συγγραφέως, ἀνάγονται στὴν δεύτερη πενηνταετία τοῦ 11ου αἰ. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς κοσμοῦν τὰ Ψαλτήρια Gr. 214 τῆς Δημοσίας Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγκραντ¹⁷ καὶ Clarke 15 τῆς Βοδληϊανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης¹⁸, πού χρονολογοῦνται στὸ 1074 - 81 καὶ στὸ 1078

15. Τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει χρησιμοποιηθῆ κατὰ κόρον σὰν πλαίσιο στὴν Μονὴ τῆς Χώρας καὶ στὰ ψηφιδωτὰ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης : P. Underwood, *The Kariye Djami*, New York, 1966, πίν. 152, 159, 166, 173, 182, 184, 190, 197, 200, 206, 216, 228, 246, 250, 541a, 542 - 545, 551, 552. Ἁ. Ξυγγοπόλοιο, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1953, σ. 55, πίν. 8. , 9 - 11, 20. , 22, 28, 40. ,.

16. J. J. Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, Helsingfors, 1895, σ. 148. K. Wessel ἐν RbK, I, στ. 1157 - 1158 (λ. David).

17. V. Lazarev, *Cargradskaja licevnaja psaltir XI v.*, VVr., III, 1950, σ. 212.

18. Ἀδημοσίευτο. Ἡ μικρογραφία πού μᾶς ἐνδιαφέρει βρίσκεται στὸ φ. 10β.

ἀντιστοίχως, καὶ τὸν κώδικα Παντοκράτορος 49, τοῦ ἔτους 1084¹⁹, καθὼς καὶ ἄλλους τρεῖς κώδικες ποὺ ἀποδίδονται στὴν περίοδο αὐτή : Τὸν Marc. gr. 565²⁰, τὸν Ambr. M. 54 Sup., ὅπου δίπλα στὸν Δαβὶδ κάθεται προσωποποίηση τῆς Προφητείας²¹, καὶ τὸν Oxon. Coll. S. Trinitatis 78²². Μεταγενέστερα παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ διασώζονται οἱ κώδικες Διονυσίου 33²³ καὶ 65²⁴, Σινᾶ 61 (τοῦ ἔτους 1274)²⁵, Vat. Pal. gr. 381²⁶, Synod. gr. 407 τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας²⁷, καὶ τὸ Ψαλτήριο Hamilton²⁸.

Ὁ τύπος ἐπιζῆ καὶ στὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο, ὅπως δείχνουν λ.χ. οἱ μικρογραφίες ψαλτηρίων τοῦ 17ου αἰ., ποὺ σώζονται στὸ Μεγάλο Μετέωρο²⁹ καὶ στὴν Μονὴ Ἰβήρων³⁰. Σὲ ὅλες τὶς παραστάσεις ποὺ ἀναφέραμε, ὁ Δαβὶδ εἰκονίζεται μὲ βασιλικὴ στολή.

19. S. Der Nersessian, A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks, DOP, 19, 1965, σ. 157, εἰκ. 5 (= Études byzantines et arméniennes, Louvain, 1975, σ. 141, εἰκ. 79).

20. M. Bonicatti, Un salterio greco miniato del periodo commeno, Bull. dell' Archivio Paleografico Italiano, N. S., II - III, 1956 - 57, σ. 118, πίν. III.

21. M. L. Gengaro, F. Leoni, G. Villa, Codici decorati e miniati dell' Ambrosiana, ebraici e greci, Milano, ἄ. ἔ., σ. 136 - 137, πίν. LI.

22. Ὁ Δαβὶδ εἰκονίζεται σὺν συγγραφεὺς στὸ φ. 4α βλ. Ch. Walter, Raising on a Shield in Byzantine Iconography, REB, 33, 1975, σ. 149. Γιὰ τὴν χρονολόγηση βλ. A. Cutler, The Aristocratic Psalter: The State of Research, XVe Congrès International d'Études Byzantines, Rapports et Co-rapports, III. Art et Archéologie, Athènes, 1976, σ. 244.

23. Στ. Πελεκανίδου, Π. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου - Τσιούμη, Σ. Καδᾶ, Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Α'. Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, Α', Ἀθήναι, 1973, σ. 408, εἰκ. 75.

24. Αὐτόθι, σ. 421, εἰκ. 125.

25. Στὸ ἄνω διάχωρο τοῦ φ. 2β. Βλ. K. Clark, Checklist of Manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai, Washington, 1952, σ. 22.

26. Le miniature della Bibbia cod. Vat. Reg. gr. 1 e del Salterio cod. Vat. Palat. gr. 381, Milano, 1905, πίν. 20.

27. Στὸ φ. 410β.

28. Στὸ φ. 44α. Ἡ μικρογραφία εἶναι ἀδημοσίευτη. Βλ. σχετικᾶ H. Buchthal, Toward a History of Palaeologan Illumination, ἐν K. Weitzmann κ.ἄ., The Place of Book Illumination in Byzantine Art, Princeton, 1975, σ. 150, 151 σημ. 18. Στὸ Ψαλτήριον Vind. Theol. gr. 336, τοῦ 1077, ὁ Δαβὶδ εἰκονίζεται ἐπίσης σὺν συγγραφεὺς, ἀλλὰ καθιστὸς κατὰ μέτωπον, ἀκουμπώντας ἀνοικτὸ βιβλίον στὸ ἀριστερὸ γόνατο καὶ ὑψώνοντας τὸ δεξιὸ χέρι σὲ σχῆμα λόγου. Βλ. προχείρως V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Torino, 1967 (ἐφεξῆς Lazarev, Storia), εἰκ. 211.

29. Ν. Βέη, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Α', Ἀθήναι, 1967, σ. 239, πίν. XXXI, LXXIV.

30. Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους (ἔ. ἄ., σημ. 23), Β', Ἀθήναι, 1975, σ. 331, εἰκ. 154.

Στὰ ἀντικρυστὰ φύλλα 102β καὶ 103α εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, ποὺ παρουσιάζει στὸν ἔνθρονο Χριστὸ ἕναν μοναχό, προφανῶς τὸν κτήτορα τοῦ κώδικος (πίν. 101 - 102). Ἡ ψηλόλιγνη Παναγία στέκεται σκυφτὴ πάνω σ' ἕνα ὀρθογώνιο ὑποπόδιο, ποὺ εἰκονίζεται προοπτικά. Εἶναι στραμμένη πρὸς τὸν Ἰησοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖο ἀπλώνει ἱκετευτικά τὸ ἀριστερὸ χέρι μὲ τὴν παλάμη ἀνοικτὴ, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ τραβᾷ τὸν μοναχὸ ἀπὸ ἀνοικτὴ σαρκοφάγο, ποὺ ἔχει παρασταθῆ διαγώνια. Ὁ μοναχὸς δὲν εἶναι ἡλικιωμένος, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὸ κοντὸ κασταλὸ γένι του. Πατᾶ μὲ τὸ λυγισμένο ἀριστερὸ πόδι του τὴν σαρκοφάγο καὶ ὑψώνει τὸ δεξιὸ χέρι πρὸς τὸν Χριστό, ποὺ εἰκονίζεται στὴν ἀντικρυστὴ σελίδα στὸν τύπο τοῦ Παντοκράτορος, αὐστηρὰ μετωπικός, καθισμένος σὲ φαρδὸ ξύλινο θρόνο μὲ χαμηλὸ ἡμικυκλικὸ ἔρεισίνωτο. Εὐλογεῖ κατὰ τὸν λεγόμενο ἑλληνικὸ τρόπο, ἐνώνοντας τὸν ἀντίχειρα μὲ τὸν παράμεσο³¹, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι στηρίζει στὸ γόνατο ἀνοικτὸ βιβλίον, ὅπου εἶναι γραμμένο τὸ γνωστὸ χωρίον τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου *Ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου* (ἡ' 12).

Τὰ κεφάλια εἶναι σχετικὰ μικρά, μὲ ὄμοιες πρόσωπο καὶ κανονικὰ χαρακτηριστικά. Ἡ γαμπὴ μύτη τοῦ μοναχοῦ δίνει στὸ κεφάλι του τὸν χαρακτήρα πραγματικῆς προσωπογραφίας. Φωτοστέφανοι ἀπὸ δύο ὁμόκεντρος κύκλους περιβάλλουν τὰ κεφάλια τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Παναγίας. Ὁ φωτοστέφανος τοῦ Χριστοῦ εἶναι, ὅπως συνήθως, ἔνσταυρος.

Τὰ χρώματα εἶναι μουντά. Κυριαρχοῦν τὸ πράσινο, τὸ καστανέρυθρο καί, στὰ ἐπιπλα, τὸ καφέ. Ἡ Παναγία φορεῖ βαθυπράσινο χιτῶνα καὶ κεραμιδι μαφόριον μὲ χρυσὴ παρυφή, ποὺ πέφτει ἐλεύθερα ἀπὸ τὸ προτεταμένο χέρι τῆς σχεδὸν ἕως τὸ δάπεδο. Οἱ ρυθμικὲς πτυχὲς τῆς ἄκρης τοῦ μαφορίου σχηματίζουν μιὰ τεθλασμένη, ποὺ φανερώνει ὀρμητικὴ κίνηση. Τὸ δεξιὸ χέρι τῆς Θεοτόκου εἶναι σφιχτὰ τυλιγμένο στὸ μαφόριον, ποὺ σχηματίζει ἐδῶ εὐθύγραμμες καὶ γωνιώδεις πτυχές, ἐνῶ ἡ παρυφή του διαγράφει πρὸ κάτω τεθλασμένη. Τὰ ὑποδήματά της εἶναι κόκκινα. Ὁ μοναχὸς φορεῖ λαδὶ ράσο καὶ βαθυπράσινο κουκούλι. Ἡ σαρκοφάγος εἶναι πράσινη, ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ τοιχώματός της χρώματος ὄχρα. Ὁ Κύριος εἶναι ντυμένος κεραμιδι σκούρο χιτῶνα καὶ βαθυπράσινο ἱμάτιον, ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτον τὸν κορμὸ καὶ τὸ δεξιὸ χέρι. Ὁ θρόνος καὶ τὸ ὑποπόδιο εἶναι καφέ μὲ χρυσοκοντυλιές. Τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ μαξιλάρια τοῦ θρόνου εἶναι κόκκινο, τὸ ἄλλο πράσινο. Οἱ πτυχὲς ἀποδίδονται μὲ τὸ χρῶμα τοῦ ρούχου σὲ σκοτεινότερο τόνο, οἱ ἀκμὲς τῶν ἐνδυμάτων μὲ ἀνοικτότερο τόνο ἢ, στὴν περίπτωσιν τοῦ μοναχοῦ, μὲ ὑπόλευκες πινελιές. Τὰ ὄχρα πρόσωπα πλάθονται μὲ ἐλαφρότατες σκιές. Ὅσο ἐπιτρέπουν οἱ φθορὲς τῆς μικρογραφίας νὰ διακρίνωμε, τὸ πρόσωπο τοῦ εἰκονιζομένου μοναχοῦ δὲν ἀπο-

31. Βλ. σχετικὰ DACL, II, 1, στ. 752 - 755 (E. Fehrenbach).

δόθηκε με λιγώτερη πλαστικότητα από τα πρόσωπα του Κυρίου και της Θεοτόκου, αντίθετα από την συνηθισμένη στις βυζαντινές προσωπογραφίες τάση για αφαίρεση και για γραμμική και επίπεδη απόδοση των μορφών³².

Ἡ μετωπικότης και ἡ ἱερατικὴ ἀκίνησις τοῦ Παντοκράτορος ἔρχεται σὲ ζωηρὴ ἀντίθεση μὲ τὴν κίνησι τῶν προσώπων στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς συνθέσεως, ποὺ ἐπιτείνεται ἀπὸ τὴν ταραγμένη πτυχολογία τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου. Ἡ σύνθεσι στὸ δεξιὸ τμήμα εἶναι αὐστηρὰ συμμετρικὴ, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ ἢ στροφὴ τῆς Παναγίας και τοῦ μοναχοῦ, οἱ διαγώνιες ποὺ σχηματίζουν τὸ ὑποπόδιον, ἢ σαρκοφάγος, καθὼς και οἱ ράχες και τὰ κεφάλια τῶν εἰκονιζομένων προσώπων, ὅλα ὀδηγοῦν τὸ βλέμμα πρὸς τὸν ἐνθρονο Χριστὸ στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς συνθέσεως.

Πάνω και ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν δεξιὸν ὄμο τῆς Παναγίας, και ἀριστερὰ και δεξιὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Χριστοῦ, εἶναι γραμμένες μὲ κιννάβαρι οἱ ἐπιγραφές :

M(HTH)P Θ(EO)Y H OΞEIA | ANTI|A|H|Ψ|I|C
και
I(HCΟΥ)C X(PISTO)C O AI|A|JEHMΩN

Ἄλλη ἐπιγραφή, γραμμένη στὸ κάτω μέρος τοῦ πλαισίου τῆς παραστάσεως τοῦ φ. 102β, δηλώνει τὸ ἐπώνυμο και τὴν ιδιότητα τοῦ εἰκονιζομένου :

..... *ΜΟΝΑΧΟΣ ΕCΤΗΝ Ο ΕΝΤΑΥΘΑ ΔΕΟΜΕΝΟΣ ΚΑΙ ΚΑΛΟΕΙΔΑΣ ΚΕΚΑΗΜΕΝΟΣ.*

Ἡ πρώτη λέξι τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ ξακρίσθηκε κατὰ τὴν στάχωση, θὰ ἦταν ἀσφαλῶς τὸ ὄνομα τοῦ μοναχοῦ.

Τὸ ἐπώνυμο Καλοειδᾶς ἦταν ἀρκετὰ κοινὸ στοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Ἄν εἶχε διασωθῆ τὸ ὄνομα τοῦ εἰκονιζομένου, θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ τὸν ταυτίσωμε μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς Καλοειδᾶδες, ποὺ μαρτυροῦνται κατὰ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ. και τὶς ἀρχές τοῦ ἐπομένου³³.

Ἐχωρισμὸς τῆς σκηνῆς σὲ δύο ἀντικρουστὰ φύλλα μὲ χωριστὸ πλαίσιο τὸ καθένα, σὰν νὰ πρόκειαι γιὰ δίπτυχο, εἶναι κάτι τὸ συνηθισμένο στὰ βυζαντινὰ ἱστορημένα χειρόγραφα. Ἄπαντᾶ λ.χ., γιὰ νὰ περιορισθοῦμε

32. G. Millet, Portraits byzantins, Revue de l'art chrétien, 61, 1911, σ. 449. E. Kitzinger, Some Reflections on Portraiture in Byzantine Art, ZRVI, 8/1, 1963, σ. 185 - 190. H. Beltin, Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft, Heidelberg, 1970 (ἐφεξῆς Beltin, Das illuminierte Buch), σ. 82 - 83.

33. H. Hunger, ἔ.ἀ. (σημ. 4), σ. 119 - 120.

σὲ ἀνάλογες σκηνές, στὰ τετραευάγγελα Σινᾶ 172³⁴ καὶ Ἰβήρων 5³⁵, καὶ στὸ τυπικὸ τῆς Μονῆς τῆς Βεβαίας Ἑλπίδος³⁶.

Ἡ παρουσίαση κτητόρων στὸν Χριστὸ ἀπὸ τὴν Θεοτόκο ἢ ἕναν ἄγιο, ποὺ μεσιτεύει γι' αὐτούς, ἀπαντᾷ σὲ βυζαντινὲς καὶ βαλκανικὲς τοιχογραφίες ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. κ.έ. Σὲ πολλὰ παραδείγματα τὴν δέηση δέχεται ἢ Βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκος, στὴν ὁποία παρουσιάζει τὸν ἰκέτη ἕνας ἄγγελος ἢ ἕνας ἅγιος³⁷. Οἱ παραστάσεις αὐτές, ποὺ παρουσιάζουν ἀναλογίες πρὸς τὶς σκηνές τῆς παρουσιάσεως ἀφιερωτῶν στὶς ἀψίδες παλαιοχριστιανικῶν ναδῶν, ἔχουν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῆς Δεήσεως³⁸. Στὶς ἔως τώρα γνωστὲς παραστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὁ ἀφιερωτὴς ἢ ὁ κτήτωρ στέκεται κατὰ κανόνα ὀρθίως μπροστὰ στὸν Κύριο ἢ στὴν Θεοτόκο³⁹. Ἡ παράσταση τοῦ Ψαλτηρίου μας, ὅπου ἡ Θεοτόκος σηκώνει ἀπὸ τὸν τάφο τὸν κήτορα κατὰ τὴν Μέλλουσα Κρίση, γιὰ νὰ μεσιτεύσει γι' αὐτὸν στὸν Υἱό της, εἶναι, ἂν δὲν ἀπατώμαι, μοναδική. Ὁ μικρογράφος τὴν ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου, ὅπου ὁ Χριστὸς προχωρεῖ μὲ ὀρμητικὴ κίνηση, τραβώντας ἀπὸ τὸ χέρι τὸν Ἄδამ, ποὺ εἰκονίζεται πίσω του, ἐνῶ βγαίνει ἀπὸ μιὰ σαρκοφάγο. Ἡ παραλλαγή αὐτὴ τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου ἀπαντᾷ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ.⁴⁰ Στὴν μικρογραφία μας ἡ στάση τοῦ Καλοειδᾶ εἶναι ἀπαράλλακτη μὲ τοῦ Ἄδამ, ἐνῶ μόνο τὸ δεξιὸ χέρι τῆς Παναγίας μιμεῖται τὴν κίνηση τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ. Ἡ Θεοτόκος παραμένει κατὰ τὰ ἄλλα πιστὴ στὴν εἰκονογραφία τῆς Δεήσεως — ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἔχουν ἐπηρεασθῆ, ὅπως εἶδαμε, οἱ σκηνές παρουσιάσεως ἰκετῶν —, μέχρι τοῦ σημείου νὰ πατᾷ πάνω σὲ

34. V. N. Beneševič, Monumenta sinaitica archaeologica et palaeographica, Petropoli, 1925, στ. 52, πίν. 37· πρβλ. Belting, Das illuminierte Buch, σ. 50 σημ. 159.

35. Belting, Das illuminierte Buch, σ. 35-37, πίν. 23-24.

36. Αὐτόθι, σ. 31, εἰκ. 21-22.

37. Βλ. σχετικὰ A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936, σ. 102. H. Belting ἐν R. Naumann-H. Belting, Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken, Berlin, 1966, σ. 184-186. Belting, Das illuminierte Buch, σ. 35-36, 49-50. H. und H. Buschhausen, Die Marienkirche von Apollonia in Albanien, Wien, 1976, σ. 178-179.

38. H. Belting ἐν R. Naumann-H. Belting, ἔ.ἀ., σ. 184-185.

39. Ἐξάιρεση ἀποτελεῖ ἡ παρουσίαση στὴν Θεοτόκο ἑνὸς γονυπετοῦς μητροπολίτου σὲ τοιχογραφία τῆς Ἁγίας Εὐφημίας Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. H. Belting ἐν R. Naumann-H. Belting, ἔ.ἀ., σ. 189-193, εἰκ. 48, πίν. 39a.

40. Βλ. K. Weitzmann, Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination, Chicago-London, 1971, σ. 210-211, 267. E. Lucchesi-Palli ἐν RbK, I, στ. 145-146 καὶ ἐν Lexikon der christlichen Ikonographie, 2, στ. 325. G. Galavaris, The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus, Princeton, 1969, σ. 70, 71-72.

υποπόδιο, πού δὲν ἔχει βέβαια καμμιά θέση δίπλα στὴν σαρκοφάγο⁴¹. Ἡ κίνηση τῆς ἄκρης τοῦ ρούχου, πού δὲν πέφτει κάθετα, ὅπως στὶς παραστάσεις τοῦ Τριμόρφου, ἀλλὰ ἀνεμίζει ἐλαφρά, θυμίζει κάπως τὸ ἀναπετάριν τοῦ Χριστοῦ σὲ παραστάσεις τῆς Καθόδου στὸν Ἄδη, ὅπως αὐτὴ τοῦ εὐαγγελισταρίου τῆς Μεγίστης Λαύρας⁴², ἀπαντᾷ ὅμως τὸν 14ον αἰ. καὶ σὲ ἀπεικονίσεις προσώπων πού στέκονται ἀκίνητα⁴³. Μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Καλοειδᾶ ἐνῶ βγαίνει ἀπὸ τὸν τάφο του, ὁ καλλιτέχνης ἀπέδωσε τὴν ἰδέα τῆς μεσιτείας κατὰ τὴν Δευτέρα Παρουσία πολὺ παραστατικώτερα, ἀπὸ ὅ,τι οἱ συνηθισμένες στατικές παραστάσεις ὀρθίων ἱκετῶν.

Οἱ ἐπιγραφές πού συνοδεύουν τὸν Χριστὸ καὶ τὴν Παναγία εἶναι ἀνάλογες πρὸς τὸν ρόλο, πού προσδοκᾷ ὁ κτήτωρ νὰ παίξουν κατὰ τὴν Μέλλουσα Κρίση. Ὁ Χριστὸς χαρακτηρίζεται ὡς Ἑλεήμων, ἡ Θεοτόκος ὡς Ὁξεῖα Ἀντίληψις. Τὸ ἐπίθετο Ἑλεήμων συναντοῦμε σὲ παραστάσεις τοῦ Παντοκράτορος στὸν Ἅγιο Στέφανο τῆς Καστοριάς⁴⁴, στὸ Staro Nago-ričino⁴⁵, στὴν Ἀσίνου⁴⁶ καὶ στὴν ψηφιδωτὴ εἰκόνα τοῦ Βερολίνου⁴⁷. Ἡ Παναγία ἀποκαλεῖται συχνὰ ἀντίληψις στὴν ὑμνολογία καὶ σὲ πατερικὰ κείμενα⁴⁸. Ἐτοιμῆν ἀντίληψιν καὶ ὀξεῖαν τὴν ὀνομάζει ὁ ἐπίσκοπος

41. Ἡ Παναγία εἰκονίζεται μερικὲς φορές ἐπάνω σὲ υποπόδιο, γιὰ νὰ ἐξαρθῆ περισσότερο, καὶ σὲ ἄλλες σκηνές πού ἐκτυλίσσονται στὸ ὑπαιθρο, ὅπως στὴν Ἀνάληψη. Πρβλ. λ. χ. τὶς Ἀναλήψεις τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη στὴν Καστοριά (Στ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Θεσσαλονίκη, 1953. πίν. 43α, 45β), τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ στὴν Θεσσαλονίκη (Ἄ. Ξυγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, Ἀθήνα, 1964, εἰκ. 30, 167), τοῦ ψηφιδωτοῦ διπτύχου τῆς Φλωρεντίας (Lazarev, Storia, εἰκ. 490) ἢ τῆς Παντάνασσας στὸν Μυστρά (αὐτόθι, εἰκ. 556). Ἀνάλογη παρατήρηση μπορεῖ νὰ γίνη γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ ἐπάνω σὲ υποπόδιο σὲ μερικὲς παραστάσεις τῆς Εὐλογῆσεως τῶν Ἀποστόλων («Πορευθέντες μαθητεύσατε»)· βλ. Ἄ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα, Ἀθήνα, 1971, σ. 65, 68, πίν. 44.

42. K. Weitzmann, ἔ.ά., εἰκ. 194.

43. Πρβλ. λ. χ. τὶς παραστάσεις τῶν ὀρθίων εὐαγγελιστῶν τοῦ τετραευαγγέλου Morgan 340, τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ.: H. Beltin, Stilzwang und Stilwahl in einem byzantinischen Evangeliar in Cambridge, Zeitschrift für Kunstgeschichte, 38, 1975, σ. 239-241, εἰκ. 18, 20.

44. Στ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Θεσσαλονίκη, 1953, πίν. 96.

45. V. Petković, La peinture serbe du Moyen Age, II, Beograd, 1934, πίν. LIII.

46. Γ. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἐν Ἀθήναις, 1935, πίν. 82β. Πρβλ. καὶ τὸν Χριστὸ μὲ τὸ ἐπίθετο Πολυέλεος, πού κοσμεῖ τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ στὴν Μητρόπολη τοῦ Μυστρά: G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris, 1910, πίν. 65.1.

47. Lazarev, Storia, εἰκ. 318.

48. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ, Paris, 1930, σ. 7.

Ευχαϊτων Ἰωάννης ὁ Μαυρόπουλος⁴⁹. Ἡ ὀνομασία αὐτή, πού ἀπαντᾷ καί σέ τοιχογραφία τῆς ἐνθρόνου Πλατυτέρας στό σπήλαιο τοῦ Ἁγίου Παύλου στὸν Λάτμο⁵⁰, εἶναι ἀνάλογη πρὸς ἄλλα ἐπιθέτα τῆς Θεοτόκου, ὅπως Γοργοεπήκοος⁵¹ καὶ Ὁξεῖα Ἐπίσκεψις⁵², ἐνδεικτικά τῆς ταχύτητος μὲ τὴν ὁποία ἀνταποκρίνεται στὶς ἐπικλήσεις τῶν πιστῶν.

Δὲν ὑπάρχει καμμία ἐνδειξη ὅτι τὸ χειρόγραφό μας γράφτηκε καὶ διακοσμήθηκε, γιὰ ν' ἀφιερωθῆ σὲ ναὸ ἢ σὲ μονή. Γνωστὸ εἶναι, ὅτι τὸ Ψαλτήριο δὲν ἐχρησίμεινε μόνο γιὰ τὶς ἀναγνώσεις στὴν ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἰδιωτικὴ χρῆση· τὰ κατανυκτικὰ μάλιστα τροπάρια καὶ οἱ εὐχές, πού συνοδεύουν τὰ εἴκοσι καθίσματα στοῦ Ψαλτήριου τοῦ Christ Church, ἐνισχύουν τὴν ἄποψη, ὅτι ὁ Καλοειδᾶς τὸ παρήγγειλε γιὰ προσωπικὴ του χρῆση⁵³. Ἡ σκηνὴ τῆς παρουσιάσεώς του στὸν Χριστὸ ἀπὸ τὴν Θεοτόκο κατὰ τὴν Μέλλουσα Κρίση ἐκφράζει τὸν εὐσεβῆ σκοπὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο παρήγγειλε τὸν κώδικα, καὶ ἐπέχει συνάμα θέση κτητορικῆς σημειώματος⁵⁴.

49. E. Follieri, Giovanni Mauropode, metropolita di Eucaita, Otto canonici paracletici a N.S. Gesù Cristo, Roma, 1967, σ. 156, στ. VII, 89 - 90 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Archivio italiano per la storia della pietà, V. 1). Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθ. κ. Ν. Παναγιωτάκη, πού εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ὑποδείξῃ αὐτὸ τὸ χωρίο.

50. Th. Wiegand, Der Latmos, Berlin, 1913 (Milet, III), πίν. III.₁.

51. Γοργοεπήκοος ἀποκαλεῖται ἡ Παναγία σὲ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Στεφάνου Καστοριάς (Ἁ. Ὁρλάνδου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, ABME, Δ', 1938, σ. 113) καὶ τῆς Ἁγίας Ἄννας στὴν Τραπεζούντα (G. Millet-D. Talbot Rice, Byzantine Painting at Trebizond, London, 1936, σ. 26, πίν. XIV.₂). Ἐκκλησίες τῆς Παναγίας Γοργοεπηκόου ὑπῆρχαν ἢ σώζονται καὶ σήμερα στὴν Κωνσταντινούπολη (R. Janin, ἔ.ἀ. (σημ. 4), σ. 172 - 173), στὴν Θεσσαλονίκη καὶ στὴν Ἀθήνα (Τοῦ αὐτοῦ, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris, 1975, σ. 380, 310 - 311).

52. Τὸ ἐπίθετο αὐτὸ φέρει ἡ Παναγία στοῦ γνωστὸ ἀνάγλυφο τῆς Μακρινίτσας· βλ. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ ἀνάγλυφοι εἰκόνες, Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov, Prague, 1926, σ. 133 - 136, εἰκ. 6 - 8. R. Lange, Die byzantinische Reliefikone, Recklinghausen, 1964, σ. 113 - 114.

53. Π. Σιμωντᾶς ἐν ΘΗΕ, 12, στ. 457. R. Stichel ἐν BZ, 67, 1974, σ. 188 - 189. Δὲν φαίνεται σωστὴ ἡ ἄποψη, ὅτι τὰ χωρισμένα σὲ καθίσματα «λειτουργικὰ» ψαλτήρια ἦταν προωρισμένα μόνο γιὰ τὶς ἀκολουθίες, καὶ ὄχι γιὰ ἰδιωτικὴ χρῆση (G. Vikan (ἔκδ.), Illuminated Greek Manuscripts from American Collections, Princeton, 1973, σ. 125). Ἄλλωστε ὑπάρχει καὶ παράδειγμα εὐαγγελισταρίου — δηλ. τοῦ κατ' ἐξοχὴν λειτουργικοῦ βιβλίου — καὶ μάλιστα μεγάλων διαστάσεων, πού παραγγέλθηκε ἀπὸ ζεῦγος λαϊκῶν γιὰ προσωπικὴ του χρῆση· βλ. Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἔ.ἀ. (σημ. 23), σ. 451, εἰκ. 295.

54. Belting, Das illuminierte Buch, σ. 48 - 50. Ὁ Belting ὀνομάζει τὶς παραστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους Votivbilder. Πρβλ. καὶ τὶς σ. 35 - 36 καὶ 72 τοῦ ἴδιου βιβλίου.

Οί περιπτώσεις παραγγελίας χειρογράφων από κληρικούς είναι στο Βυζάντιο αρκετά σπάνιες, και οί απεικονίσεις μοναχών στα χειρόγραφα που παρήγγειλαν ακόμη σπανιότερες. Στις δύο μοναδικές μικρογραφίες μοναχών κτητόρων κωδίκων, που αναφέρει ο Belting⁵⁵, θά πρέπει να προστεθῆ ἡ παράσταση τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Christ Church, καθώς και ἡ ολοσέλιδη μικρογραφία τοῦ κτήτορος τοῦ Ψαλτηρίου 34.3 τοῦ Μουσείου Μπενάκη, γονατιστοῦ μπροστά στήν ὄρθια Θεοτόκο⁵⁶.

Τό χειρόγραφο πού ἐξετάζομε, ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν λεγομένων «ἀριστοκρατικῶν» ψαλτηρίων, ἀπό τὰ ὁποῖα ἔχουν σωθῆ περίπου πενήντα⁵⁷. Ὁ ἀριθμός και ἡ θέση τῶν μικρογραφιῶν πού εἰκονογραφοῦν τοὺς ψαλμοὺς και τίς ὠδές ποικίλλει. Συνήθως μία ἢ περισσότερες μικρογραφίες προτάσσονται τοῦ 1ου ψαλμοῦ, και ἀπό μία παράσταση παρεμβάλλεται πρὶν ἀπὸ τὸν 77ο ψαλμὸ — με τὸν ὁποῖο ἀρχίζει τὸ 11ο κάθισμα και τὸ δεύτερο μέρος τοῦ Ψαλτηρίου —, πρὶν ἀπὸ τὸν ἰδιόγραφο ψαλμὸ, και στήν ἀρχὴ τῶν ὠδῶν. Σὲ ἀρκετὰ παραδείγματα εἰκονογραφοῦνται ἐπίσης ὁ 50ὸς ψαλμὸς και οἱ ὑπόλοιπες ὠδές, ἢ μόνο αὐτές⁵⁸.

Στὸ Ψαλτήριό μας ἡ εἰκονογράφηση τοῦ κειμένου περιορίζεται σήμερα στήν μικρογραφία τοῦ φ. 1β, πιθανῶς ὁμως ὑπῆρχαν ἢ εἶχαν προβλεφθῆ μικρογραφίες πρὶν ἀπὸ τὸν 151ο ψαλμὸ και τὴν πρώτη ὠδῆ, πού εἰκονογραφοῦνται συνήθως με τὴν μονομαχία τοῦ Δαβὶδ με τὸν Γολιάθ και τὴν Διάβαση τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης. Ὅπως εἶδαμε, τὸ τετράδιο πού περιεῖχε τὰ κείμενα αὐτὰ ἔχει ἐκπέσει⁵⁹. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης τὸ φ. 103β, ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸν 77ο ψαλμὸ, ν' ἀφέθηκε ἄγραφο γιὰ νὰ διακοσμηθῆ με ὄλοσέλιδη μικρογραφία τοῦ Μωϋσῆ, ἐνῶ παραλαμβάνει τίς πλάκες τοῦ Δεκα-

55. Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 50-51, εἰκ. 19-20. Οἱ μικρογραφίες αὐτές κοσμοῦν δύο χειρόγραφα τῆς Μονῆς Σινᾶ: τὸ τετραεὐάγγελο 198 και τὸ Ψαλτήριον 61 (τοῦ ἔτους 1274).

56. Βλ. κατωτέρω, σ. 192-193 και σημ. 69. Πρβλ. και τὸν παρισινὸ κώδικα gr. 1242 με τὴν πολύσημη παράσταση τοῦ συγγραφέως και κτήτορος Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ ὡς αὐτοκράτορος και ὡς μοναχοῦ (Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 52, 84-88, εἰκ. 51).

57. J. J. Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, Helsingfors, 1895, σ. 112-142. H. Kessler, *The Psalter*, ἐν G. Vikar (ἐκδ.), *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, Princeton, 1973, σ. 31-32. A. Cutler, *The Aristocratic Psalter*, ἔ.ἀ. (σημ. 22), σ. 229-257.

58. Δὲν ἀναφερόμαστε σὲ ψαλτήρια με ἰδιότυπη εἰκονογράφηση, ὅπως λ.χ. τὸ Vat. gr. 752 ἢ τὸ ψαλτήριον, ἀπὸ ὅπου προέρχεται τὸ φύλλο 30.20 τοῦ Μουσείου τοῦ Princeton. Βλ. σχετικὰ H. Kessler, ἔ.ἀ. (σημ. 57), σ. 33.

59. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 181.

λόγου στο Ὅρος Σινᾶ καὶ τὶς παραδίνει στοὺς Ἰσραηλίτες⁶⁰, ἢ μὲ παράσταση τοῦ Μωϋσῆ ἢ τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ διδάσκει ὄμιλο Ἑβραίων⁶¹. Ἀνάλογο διάκοσμο ἔχουν λ.χ. τὰ Ψαλτήρια 3807 τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς τοῦ Βερολίνου⁶², Gr. 3 τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Harvard⁶³ καὶ Vat. Barb. gr. 320⁶⁴, καθὼς καὶ οἱ κώδικες Laur. Plut. VI.36⁶⁵ καὶ Par. Suppl. gr. 1335⁶⁶, ποὺ περιέχουν τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ τὸ Ψαλτήριον, καὶ ὅπου εἰκονογραφοῦνται ἐπὶ πλέον καὶ οἱ ὑπόλοιπες ὁδές.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ θέση τῆς παραστάσεως τῆς Θεοτόκου, ποὺ παρουσιάζει τὸν Καλοειδᾶ στὸν ἔνθρονον Χριστό, στὴν μέση τοῦ Ψαλτηρίου, μεταξὺ 10ου καὶ 11ου καθίσματος. Στὰ χειρόγραφα ὅπου εἰκονίζονται οἱ ἀφιερωτὲς ἢ κτήτορες, ἡ σχετικὴ παράσταση βρίσκεται κατὰ κανόνα στὴν ἀρχὴ⁶⁷ ἢ στὸ τέλος⁶⁸ τοῦ κώδικος. Ἐξαιρέσεις ἀποτελοῦν τὸ ἀνέκδοτο Ψαλτήριον τοῦ Μουσείου Μπενάκη (προθήκη 34.3), ὅπου ὄλο-

60. H. Belting, *Zum Palatina - Psalter des 13. Jahrhunderts*, JÖB, 21, 1972, σ. 24 - 32. L. Nees, *An Illuminated Byzantine Psalter at Harvard University*, DOP, 29, 1975, σ. 217.

61. A. Cutler, *The Aristocratic Psalter*, ἔ.ἀ. (σημ. 22), σ. 246 σημ. 75, 251.

62. G. Stuhlfauth, *A Greek Psalter with Byzantine Miniatures*, *Art Bulletin*, XV, 1933, σ. 311 - 326. Τέσσερις μικρογραφίες κοσμοῦν ἐδῶ τὴν ἀρχὴ τοῦ ψαλτηρίου.

63. L. Nees, ἔ.ἀ. (σημ. 60), σ. 205 - 224. Στὴν προμετωπίδα εἰκονίζεται τὸ Τριμορφο, καὶ ἡ παράσταση πρὶν ἀπὸ τὸν 77ο ψαλμὸ δὲν εἶναι ὀλοσέλιδη, ἀλλὰ κοσμεῖ τὸ ἐπίτιτλο.

64. M. Bonicatti, ἔ.ἀ. (σημ. 20). Τέσσερις μικρογραφίες προτάσσονται καὶ ἐδῶ τοῦ πρώτου ψαλμοῦ. K. Weitzmann, ἔ.ἀ. (σημ. 40), σ. 214, 331, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

65. Ἀδημοσίετος.

66. H. Oumont, *Un nouveau manuscrit grec des évangiles et du psautier illustré*, CRAI 1912, σ. 514 - 517.

67. Ὅπως στὰ τετραεῦγγελα Σινᾶ 172 (V. Benešević, ἔ.ἀ. σημ. 34) καὶ Μελβούρνης (προχειρῶς Ἡ βυζαντινὴ τέχνη τέχνη εὐρωπαϊκὴ, Ἀθήναι, 1964, σ. 273 - 274, ἀριθ. 311), στὸ ψαλτήριον Vat. Barb. gr. 372 (E. De Wald, *The Commenian Portraits in the Barberini Psalter*, *Hesperia*, XIII, 1944, σ. 78 - 86), στὸ εὐαγγελιστάριον Κοινοπολιτείας 60 (Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἔ.ἀ. σημ. 23, σ. 451, εἰκ. 295), στὸ τυπικὸ τῆς Μονῆς Βεβαίας Ἐλπίδος (προχειρῶς Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 31 - 32) ἢ στὰ ἔργα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου στὸ Λοῦβρο (Byzance et la France Médiévale, Paris, 1958, ἀριθ. 51, πίν. XXI).

68. Πρβλ. λ.χ. τὸ ψαλτήριον Add. 19352 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II, Paris, 1970, σ. 62, 72 - 73, εἰκ. 325) καὶ τὸ τετραεῦγγελο Ἰβήρων 5 (προχειρῶς Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 35 - 37, εἰκ. 23 - 24). Στὸ ψαλτήριον Σινᾶ 61 ἡ μοναχὴ Θεοπέμπτη εἰκονίζεται σὲ προσκύνηση μπροστὰ στὴν ἔνθρονον Θεοτόκον στὴν προμετωπίδα τῆς τελευταίας ὁδῆς (Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 50, εἰκ. 19).

σέλιδη μικρογραφία τοῦ κτήτορος, γονατιστοῦ ἔμπρὸς στὴν ὄρθια Θεοτόκο, παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸν 151ο Ψαλμὸ καὶ τὴν Πρῶτη ᾠδὴ⁶⁹, καὶ τὸ τετραεὺς ἀγγέλο Σινᾶ 198, ὅπου ὁ κτήτωρ τοῦ κώδικος εἰκονίζεται στὴν προμετωπίδα τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου⁷⁰. Ἡ παρεμβολὴ τῆς σκηνῆς τῆς παρουσιάσεως τοῦ Καλοειδᾶ στὸν Χριστὸ στὴν μέση τοῦ χειρογράφου ποὺ ἐξετάζομε, ὀφείλεται πιθανώτατα στὸ κατασκευτικὸ περιεχόμενον τῶν στιχηρῶν καὶ τῶν εὐχῶν, ποὺ ἀκολουθοῦν κάθε κάθισμα τοῦ ψαλτηρίου, καὶ ποὺ ἀποδίδεται μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ κατόχου τοῦ κώδικος, ἐνῶ ἰκετεύει τὸν Ἑλεήμονα Κριτὴ πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου.

Ἡ παλαιολόγια μικρογραφία ἄρχισε μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια νὰ προσελκύη τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, καὶ οἱ μελέτες ποὺ ἔχουν ἔως τώρα δημοσιευθῆ καλύπτουν κυρίως τὴν πρώτη ἑκατονταετία μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁷¹. Ἡ παραμέληση τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῆς τέχνης τῆς ὑστερας βυζαντινῆς περιόδου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ πλῆθος τῶν δημοσιεύσεων γιὰ τὴν ἐντοίχια ζωγραφικὴ καὶ τὶς φορητὲς εἰκόνες τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ὀφείλεται στὸ περιορισμένο εἰκονογραφικὸ ἐνδιαφέρον τῶν παλαιολογείων μικρογραφιῶν καὶ στὸ γεγονὸς, ὅτι τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ὕλικου παραμένει ἀδημοσίευτο⁷². Ἡ παρουσίαση τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Christ Church ἔχει σάν σκοπὸ νὰ προσφέρῃ σ' αὐτὸν ποὺ θὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ συνθέσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς μικρογραφίας κατὰ τὸ τέλος τοῦ 14ου καὶ τὸν 15ον αἰ. νέο χρονολογημένο ὕλικὸ ἀπὸ τὸ κυριώτερον τὴν ἐποχὴ ἐκείνη βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς Βασιλεύουσας· ἐπιτρέπει ὅμως συνάμα τὴν διατύπωση μερικῶν παρατηρήσεων, ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὶς διαπιστώσεις ἄλλων μελετητῶν.

Στὴν παράσταση τῶν φφ. 102β - 103α, ποὺ διατηρεῖται καλύτερα, οἱ ραδιῆς καὶ μᾶλλον ἐπίπεδες μορφὲς τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ κτήτορος διακρίνονται γιὰ τὸ ἐλεύθερον σχέδιον, τὴν εὐκαμπτη πτυχολογία,

69. Ἡ μικρογραφία βρίσκεται στὸ φ. 175β. Ὁ 151ος ψαλμὸς τελειώνει στὸ φ. 174α. Στὰ δύο ἐπόμενα φύλλα (174β - 175α) εἶναι γραμμένο ἐπίγραμμα πρὸς τὸν μοναχὸ Βαρνάβα, Μέγαν Οἰκονόμον τῶν κτημάτων τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων στὴν Κύπρον, ποὺ ἔγραψεν ἱστορήσεν ἐνσεβοφρόνως τὸν κώδικα, καὶ εἶναι προφανῶς ὁ εἰκονιζόμενος στὸ ἐπόμενο φύλλον σὲ προσκύνηση κληρικὸς. Οἱ ἐπιγραφὲς ποὺ συνοδεύουν τὴν κτητορικὴν παράσταση εἶναι δυστυχῶς ἐξίτηλες. Ὁ Βαρνάβας ἦταν πιθανώτατα συγχρόνως καὶ κτήτωρ τοῦ χειρογράφου, ποὺ περιέχει τοὺς ψαλμοὺς, τὶς ᾠδὲς καί, στὸ τέλος, τρεῖς ἰκετήριες εὐχὲς πρὸς τὸν Κύριον καὶ τὴν Θεοτόκον.

70. Beltling, *Das illuminierte Buch*, σ. 39 - 40, εἰκ. 20.

71. Βλ. K. Weitzmann, *A Fourteenth - Century Greek Gospel Book with Washdrawings*, GBA, 62, 1963, σ. 91 - 108. Beltling, *Das illuminierte Buch*. H. Buchthal, ἔ.ἀ. (σημ. 28), σ. 143 - 177. H. Beltling, ἔ.ἀ. (σημ. 43), σ. 215 - 244, ὅπου καὶ ἡ ὑπόλοιπη βιβλιογραφία.

72. Πρβλ. H. Buchthal, ἔ.ἀ., σ. 143 - 145.

τὸ μαλακὸ πλάσιμο καὶ τὴν ἄνεση στὶς κινήσεις. Λείπουν οἱ σπαστὲς πτυ-
χές, ἡ σχηματοποίηση καὶ ἡ ξηρότης, καθὼς καὶ τὰ πλατιά φῶτα μὲ τὴν
μεταλλικὴ ἀνταύγεια, ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς περισσότερες κωνσταντινου-
πολιτικὲς μικρογραφίες, ἀλλὰ καὶ πολλὲς τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες τοῦ
14ου αἰ.⁷³ Οἱ μικρογραφίες τοῦ χειρογράφου μας, ἄσχετες πρὸς τὴν «εἰκο-
νικὴ» καὶ «γραφικὴ» τεχντροπία ποὺ ὁ Lazarev θεωροῦσε χαρακτηριστι-
κὴ τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ.⁷⁴ Δείχνουν ὅτι ὁ ψυχρὸς ἀκαδημαϊσμός τῶν
συγχρόνων τους τοιχογραφιῶν τῆς Calendžicha στὴν Γεωργία, ἔργων τοῦ
Μανουὴλ Εὐγενικοῦ, ποὺ εἶχε μετακληθῆ ἀπὸ τὴν Πόλη, δὲν ἦταν τὸ μο-
ναδικὸ ρεῦμα τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς, ὅπου
ἀντιθέτως διαπιστώνεται, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ⁷⁵, ποικιλία ἀντι-
θέτων τάσεων.

Τὸ ψαλτήριο τοῦ Christ Church δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ εἰκονογραφη-
μένο χειρόγραφο τοῦ Ἰωάσαφ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πασίγνωστο παρισινὸ κώ-
δικα τῶν ἔργων τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ⁷⁶ καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἁ-
καθίστου Ὑμνου τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας, ποὺ πρόσφατα
τοῦ ἀποδόθηκε⁷⁷, καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ κωδικογράφου αὐτοῦ διασώζουν μι-
κρογραφίες⁷⁸. Οἱ μικρογραφίες αὐτὲς παρουσιάζουν μεγάλες τεχντροπι-

73. Πρβλ. τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς εἰκόνες, ποὺ εἰκονογραφοῦν τὴν παραπάνω
μελέτη τοῦ Buchthal.

74. Lazarev, *Storia*, σ. 357, 372 - 373, 378 - 379.

75. S. Radojčić, *La pittura bizantina dal 1400 al 1453*, RSBN, N.S., 5 (XV),
1968, σ. 42 - 44. M. Chatzidakis, *Classicisme et tendances populaires au XIVe
siècle*, Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, I, Bucarest, 1974,
σ. 172 - 177. Γιὰ τὸν Εὐγενικό βλ. Lazarev, ἔ.ἀ., σ. 373 - 374, εἰκ. 519 - 525.

76. H. Oumont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothè-
que Nationale du VIe au XIVe siècle*, Paris, 1929, πίν. CCXXVI - CCXXVII. Belting,
Das illuminierte Buch, σ. 15, 56, 84 - 88. H. Buchthal, ἔ.ἀ., σ. 165 - 175. Ὁ Buch-
thal ἀποδίδει στὸν ἴδιο μικρογράφο τὴν διακόσμηση τῶν κωδίκων Κουτλουμουσίου 62
καὶ Vat. gr. 1160.

77. G. M. Prochorov, *A Codicological Analysis of the Illuminated Akathistos
to the Virgin* (Moscow, State Historical Museum, Synodal gr. 429), *DOP*, 26, 1972,
σ. 237 - 252. V. D. Lixačeva, *The Illumination of the Greek Manuscript of the
Akathistos Hymn* (Moscow State Historical Museum, Synodal gr. 429), αὐτόθι,
σ. 253 - 262.

78. Τὸ εἰλητάριο Παντελεήμονος 82, τοῦ 1360, κοσμεῖται μὲ ἡμιεξίτηλη προμετω-
πίδα, ὅπου εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ἐφθαρμένες εἶναι καὶ οἱ μικρο-
γραφίες ἑνὸς ἱεράρχη μὲ πολυσταύριο φελόνιο — πιθανῶς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου —,
ποὺ καταλαμβάνει ὀλόκληρο τὸ φ. 24β τοῦ κώδικος Δοχειαρίου 259, τοῦ ἔτους 1375, καὶ
μετωπικοῦ ἱεράρχη ποὺ φορεῖ σάκκο, στὴν προμετωπίδα τοῦ εἰληταρίου Διονυσίου 96,
τοῦ 1387. Στὸ εὐαγγελιστάριο Σινᾶ 239 ὁ διάκοσμος περιορίζεται σὲ ἐπίτιτλα μὲ σχηματο-
ποιημένο φυτικὸ διάκοσμο. Φωτογραφίες τῶν μικρογραφιῶν αὐτῶν εἶχε τὴν καλωσύνη
νὰ μοῦ ἐπιδείξῃ ὁ καθ. Kurt Weitzmann, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμότετα. Δὲν μπόρεσα

κές διαφορές και επιβεβαιώνουν τὸ συμπέρασμα, στὸ ὁποῖο ἔχουν ἤδη καταλήξει ὁ Belting καὶ ὁ Buchthal : Δὲν ὑπῆρχε ἐργαστήριον μικρογράφων μὲ συνεχῆ καλλιτεχνικὴ παράδοση, προσηρτημένον στὸ scriptorium τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν⁷⁹. Ὅταν ἐπρόκειτο νὰ εἰκονογραφηθῆ ἓνα χειρόγραφο, ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀνετίθετο σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους καλλιτέχνες ποὺ ἐδούλευαν στὴν Βασιλεύουσα, καὶ ποὺ ἦταν, ὅπως ὁ σύγχρονος μὲ τὸν μικρογράφο μας Θεοφάνης ὁ Ἑλληγ, ἐξ ἴσου ἱκανοὶ τοιχογράφοι, ζωγράφοι φωρητῶν εἰκόνων καὶ μικρογράφοι⁸⁰. Ἀνάλογες παρατηρήσεις θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν γιὰ τρία χειρόγραφα τοῦ 15ου αἰ., προϊόντα τοῦ ἴδιου βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου : τὸ τετραεὺγγελο Ἀθηνῶν 2603⁸¹ καὶ τὸ ψαλτήριον Par. gr. 12⁸², γραμμένα τὸ 1418 καὶ 1419 ἀπὸ τὸν *θυτορακενδύτη* Ματθαῖο, καὶ τὸ τετραεὺγγελο Ἰβήρων 548, τοῦ 1433⁸³, τοῦ ὁποῖου ὁ κωδικογράφος εἶναι προφανῶς ὁ ἴδιος μὲ τὸν Σωφρόνιο, τοῦ ὁποῖου ἔξι χειρόγραφα εἶχε ἐπισημάνει ὁ Λίνος Πολίτης⁸⁴. Τὸ γεγονός πάντως ὅτι ὁ Ἰωάσαφ ἄφησε ἄγραφες τρεῖς σελίδες ἀνάμεσα στὸ 10ο καὶ στὸ 11ο κάθισμα τοῦ ψαλτηρίου μας, γιὰ νὰ ζωγραφισθῆ ἐκεῖ ἡ κτητορικὴ παράσταση, δείχνει ὅτι ὑπῆρχε στενὴ συνεργασία μεταξὺ κτήτορος, γραφέως καὶ μικρογράφου.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

νὰ δῶ τὴν προμετωπίδα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 11 εἰληταρίου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, τοῦ 1388, ὅπου εἰκονίζεται πάλι ὁ ἅγιος Βασίλειος (Λ. Πολίτης, Κατάλογος λειτουργικῶν εἰληταρίων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου, Μακεδονικά, 4, 1955 - 1960, σ. 405). Οἱ προσωπογραφίες τῶν εὐαγγελιστῶν, ποὺ κοσμοῦσαν τὸ τετραεὺγγελο ὑπ' ἀριθ. 27 τῆς Μονῆς Θεοτόκου Καμαριωτίσσης στὴν Χάλκη (σήμερα στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο), ἔχουν ἀποκοπῆ, ἐνῶ ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου στὴν ἀρχὴ τοῦ εἰληταρίου Διονυσίου 99 ἔχει φθαρῆ τελείως.

79. Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 56· πρβλ. καὶ τὶς σ. 6 - 10. H. Buchthal, ἔ.ἀ. (σημ. 28), σ. 157 - 161, 165, 177.

80. Belting, *Das illuminierte Buch*, σ. 12.

81. Ἡ βυζαντινὴ τέχνη τέχνη εὐρωπαϊκὴ, Ἀθήναι, 1964, σ. 283, ἀριθ. 330.

82. J. Ebersolt, *La miniature byzantine*, Paris - Bruxelles, 1926, σ. 55, 61 σημ. 3, 62 σημ. 1, πίν. LVI.γ. *Byzance et la France médiévale*, Paris, 1958, σ. 50 - 51, ἀριθ. 88.

83. E. Weigand ἐν F. Dölger (ἐκδ.), *Mönchsland Athos*, München, 1943, σ. 208, εἰκ. 126 - 127. Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἔ.ἀ. (σημ. 23), Β', σ. 324, εἰκ. 133 - 136.

84. L. Politis, ἔ.ἀ. (σημ. 4), σ. 268.

S U M M A R Y

AN UNNOTICED MANUSCRIPT OF THE SCRIBE JOASAPH AND ITS MINIATURES: THE PSALTER CHRIST CHURCH ARCH. W. GR. 61 *

(PL. 100 - 104)

Codex 61 of the collection of Greek manuscripts bequeathed by the Archbishop of Canterbury William Wake (1657-1737) to Christ Church College in Oxford, has been dated to the 13th century by G.W. Kitchin, the author of the Catalogue of manuscripts in this College, published a century ago. It has not hitherto been noticed, that on the last folio there is a colophon mentioning the name of the scribe, who is the well-known monk and later abbot of the Constantinopolitan monastery tòn Hodegôn Joasaph, and the date of completion of his work — Saturday, 21st January 6899, corresponding to A.D. 1391 (Pl. 103).

The manuscript in question is a «continuous» Psalter, i.e. a Psalter divided into 20 kathismata, each of which is followed by canticles and prayers, also grouped in 20 kathismata. The nine Odes are appended to the Psalter. A description of the manuscript is given, complementing and correcting that of Kitchin. There were originally 30 gatherings, numbered on the first and last folio. They are all quaternions, except for the 14th (ff. 99-103), which is a ternion. The 28th gathering, which is missing, may have been a binion, or, otherwise, included more prayers and, perhaps, miniatures illustrating the 151st Psalm and the First Ode. There are several folios missing, while six more have been replaced with paper ones. The manuscript was rebound in the late 17th or early 18th century. Its original dimensions would have been

---

* The author is indebted to the Governing Body and to the Librarian of Christ Church College, Oxford, for permission to publish the manuscript. His particular thanks are due to the Assistant Librarian, Mr. John Wing, who facilitated his work in the College Library during Trinity Term, 1974.

28 × 20.5 cm. approximately. It was still in the Levant in 1696, and belonged at that time to a church or monastery of the Transfiguration.

The manuscript is decorated with three full-page miniatures. David seated and writing the beginning of the psalms is painted on the frontispiece (pl. 100). On folios 102v - 103r, between the 10th kathisma of canticles and prayers and the 77th Psalm, the Virgin is shown presenting to the enthroned Christ a monk, who was apparently the owner of the manuscript (pl. 102 - 103). An inscription on the lower part of the frame gives us his family name—Kaloeidas; his Christian name was cut off during the rebinding. The Virgin, bearing the epithet «Quick Assistance», is pulling Kaloeidas out of a sarcophagus in the same way as Jesus drags Adam out of the grave in the Descent into Hell. The enthroned Pantocrator is characterized by an inscription as «Merciful». The miniature is a «Votivbild», according to Belting's classification of owner and donor portraits in Byzantine illuminated manuscripts. Its iconography is unique among «presentation» scenes.

There is no indication that our Psalter was commissioned for a church or monastery. It was apparently ordered by Kaloeidas for his own use : Continuous Psalters were used in Byzantium as private prayer books, and there are examples of other «liturgical» books, such as lectionaries, of the same format as that of the Christ Church Psalter, which were commissioned by laymen for their own use. Belting cites in his book on the Illuminated Book in Late Byzantine Society only two cases of monks, who are depicted on the manuscripts they owned (Sinai 198 and 61); to these should be added the miniatures on folios 102v-103r of the Oxford Psalter, as well as the representation of the monk Barnabas, scribe, illuminator and owner of the unpublished Psalter in the Benaki Museum in Athens (showcase 34.3), prostrated in front of the Virgin.

Our manuscript, which belongs to the category of «artistic» psalters, may have originally contained two more miniatures in the missing 28th gathering, at the beginning of the supernumerary Psalm and the First Ode. Moreover, folio 103v was perhaps left blank in order to receive a miniature of Moses accepting the Tables of the Law on the mountain and handing them over to the Israelites, or of Moses or Christ instructing the people. The position of the «presentation» scene in the middle of the Psalter is rather exceptional.

The miniatures of the Christ Church Psalter, dated to 1391 and executed in the capital, confirm the validity of the objections already raised against Lazarev's assertion, that the «iconic» and «graphic» style of the frescoes of Manuel Eugenicos at Calendžicha in Georgia is typical of Constantinopolitan

painting at the end of the 14th century. The wide differences in the style of the miniatures adorning manuscripts written by Joasaph (listed on p. 194 and note 78), as well as 15th century codices of the Hodegôn scriptorium (Athens, Nat. Lib. 2603, Par. gr. 12 and Iviron 548), confirm Belting's and Buchthal's view, that artists were brought in the monastery from outside, and that there was no illuminator's workshop attached to its scriptorium. On the other hand, there was close collaboration between owner, scribe and illuminator.

P. L. VOCOTPOULOS

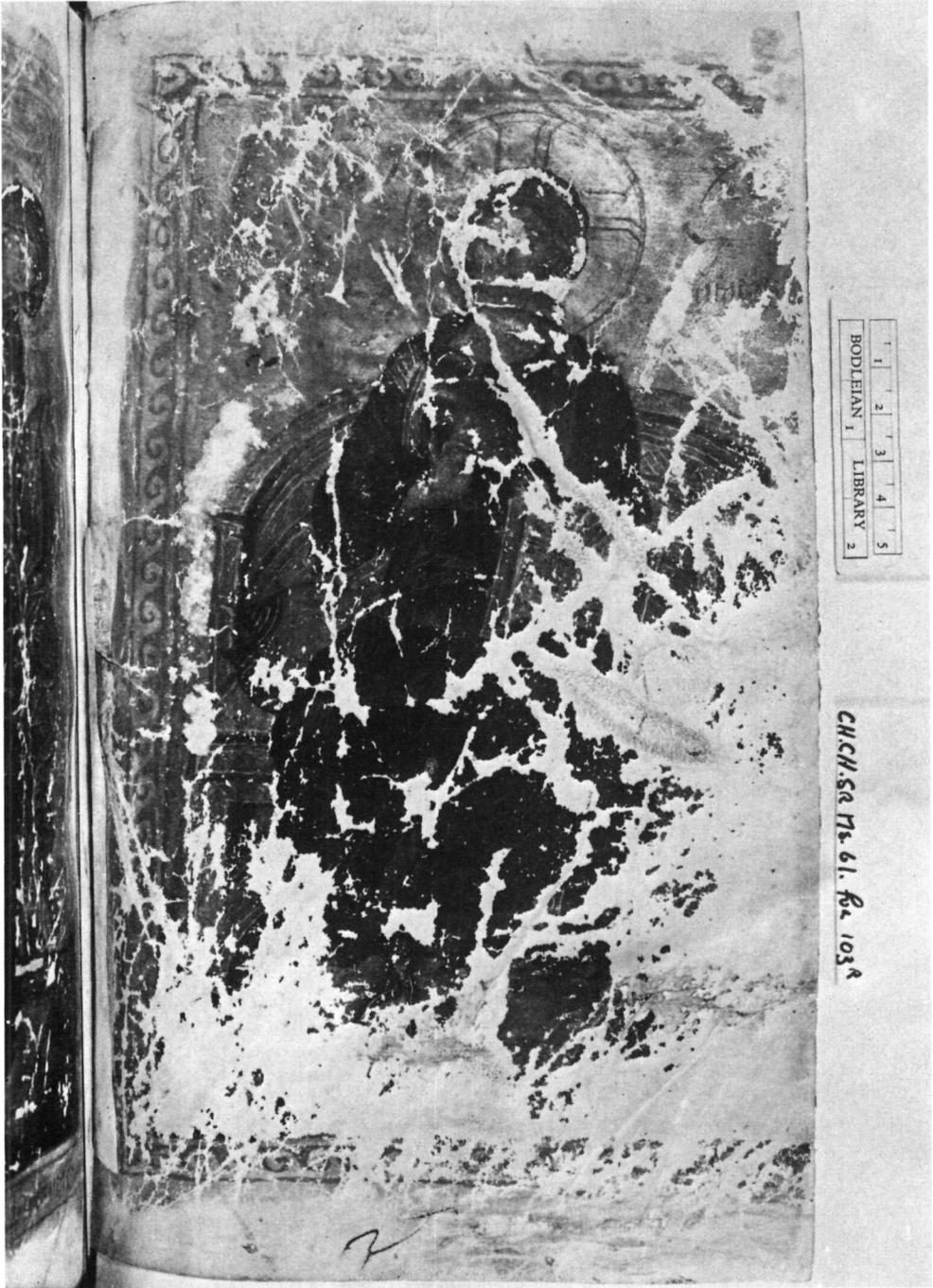
CH. CH. SA. P. S. 61. B. 1 V

1	2	3	4	5
BODLEIAN LIBRARY				
1	2	3	4	5

Ψαλτήριον Christ Church Arch. W. Gr. 61, φ. 1β.

Ψαλτήριον Christ Church Arch. W. Gr. 61, φ. 102β.

Ψαλτήριον Christ Church Arch. W. Gr. 61, φ. 103α.

